

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334.22

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-02

ДОВГОТРИВАЛЕ БЕЗРОБІТТЯ ТА ЕКОНОМІЧНА НЕАКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Гоманюк Микола – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри географії та екології Херсонського національного університету, вул. Університетська, 27, м. Херсон, 73000, Україна, e-mail: gomanuk@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9625-1968>

Даниленко Ігор – старший викладач кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, м. Харків, Україна, 61022, e-mail: dani_lenko@ukr.net ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5811-6071>

Маркелюк Анастасія – членкиня Херсонського регіонального відділення Соціологічної асоціації України, Бериславське шосе, 24, корп. 1, кім. 313, Херсон, 73000, Україна, e-mail: nmarkelyuk@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>

У статті розглядаються причини та соціальні наслідки довготривалого безробіття в Україні. Підкреслюється, що, за результатами глибинних інтерв'ю та масового опитування, причини довготривалого безробіття в Україні можна поділити на три групи. До першої можна віднести ситуацію, яка склалася на світовому ринку праці, до другої – ситуацію в Україні, до третьої – соціальні та психологічні особливості довготривалих безробітних. Перша група причин впливає на довготривале безробіття та економічну неактивність опосередковано. Акцентується, що значна кількість трудових мігрантів та високооплачуваних фрілансерів серед громадян України створює умови для підтримки довготривалого безробіття серед членів їхніх сімей. Низький рівень зарплат та стрімкі зміни на ринку праці (зниження попиту на низку спеціальностей, наприклад, інженерно-технічних працівників), низький рівень пенсії та їхня низька диференціація, висока частка тіньової економіки, недоліки у податковій сфері – найбільш виражені причини другої групи, які зумовлюють відмови від працевлаштування, особливо офіційного, або його відтермінування. До третьої групи причин довготривалого безробіття можна віднести такі: завищені очікування щодо розміру зарплати та умов праці, позитивний досвід роботи в тіньовій економіці, недостатня розвинутість інфраструктури, що забезпечує можливість працевлаштування жінок. До соціокультурних причин можна зарахувати незнання базових принципів трудового законодавства, брак досвіду формальної комунікації з працедавцями, упереджене ставлення до державних інституцій. Підкреслюється, що для значної частини довготривалих безробітних офіційне працевлаштування асоціюється зі зниженням їхнього соціального статусу. Доводиться, що статус офіційних довготривалих безробітних подекуди не відповідає їхньому реальному статусу: багато хто з них економічно достатньо активні. Робиться висновок, що проблема включення значної частини офіційних довготривалих безробітних в економічне життя має бути перекваліфікована у проблему легалізації їхньої неофіційної економічної активності.

Ключові слова: довготривале безробіття, економічна неактивність, тіньова економіка, Україна.

LONG-TERM UNEMPLOYMENT AND ECONOMIC INACTIVITY IN UKRAINE IN THE SOCIOLOGICAL DIMENSION

Homanyuk Mykola – Associate Professor, Department of Geography and Ecology, Kherson National University, 27 Universytetska st., Kherson, 73000, Ukraine, e-mail: gomanuk@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9625-1968>

Danylenko Ihor – Senior Lecturer at the Department of Methods of Sociological Research, the School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkov, 61022, Ukraine, e-mail: dani_lenko@ukr.net ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5811-6071>

Markeliuk Anastasia – member of the Kherson Regional Department of Sociological Association of Ukraine, 24 Beryslavske shosse, bldg. 1, com. 313, Kherson, 73000, Ukraine, e-mail: nmarkelyuk@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>

The article considers the causes and social consequences of long-term unemployment in Ukraine. According to the results of in-depth interviews and quantitative survey, the causes of long-term unemployment in Ukraine can be divided into three groups. The first group includes the current situation on the world labor market, the second group deals with the inside situation in Ukraine, and the third group deals with the social and psychological characteristics of the long-term unemployed. The first group of causes affects the long-term unemployment and economic inactivity indirectly. A significant number of labor migrants and high-paying freelancers among the citizens of Ukraine creates conditions for maintaining of long-term unemployment among their family members. Low wages and rapid changes in the labor market (declining demand for a number of specialties, for example engineering and technical workers), low pensions and their low differentiation, high level of the shadow and gig-economy, shortcomings in the tax sphere are the most reasons for the second group of unemployment reasons. Among the cultural reasons there are lack of knowledge of the basic principles of labor law, lack of experience in formal communication with employers, prejudice against government institutions. For a large proportion of the long-term unemployed, formal employment is associated with a decline in their social status. It was also found that the status of the official long-term unemployed largely does not correspond to their real status. The most part of them are economically quite active unofficially in shadow and gig-economy. It is concluded that the problem of including the official long-term unemployed in economic life should be reformatted into the problem of legalizing their informal economic activity.

Keywords: long-term unemployment, economic inactivity, shadow economy, Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах економічного спаду в Україні та кризових явищ, які спіткали нашу країну за останні роки, проблема безробіття стала однією з найголовніших проблем українського суспільства. Безробіття має значний негативний вплив на всі сфери життєдіяльності соціуму. Ситуація з поширенням коронавірусу тільки погіршила ситуацію. Певна частина населення України залишилась без роботи через суттєве зниження рівня бізнесової діяльності. Згідно з даними Міжнародної організації праці, пандемія COVID-19 може спричинити ще гірші наслідки для світового ринку праці, ніж криза 2008–2009 рр. Людина, яка втратила роботу, зазнає не тільки матеріальних збитків, але й відчуває соціально-психологічне пригнічення. З огляду на це, пошук шляхів зменшення рівня довготривалого безробіття та економічної неактивності є надзвичайно суттєвими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема безробіття населення є багатовимірною й зачіпає досить велику кількість сфер життєдіяльності людини: економічну, соціальну, культурну тощо. Найчастіше вона перебуває у фокусі дослідження економістів [1-7, 9-10, 12-13]. Значна частина досліджень стосується стану зайнятості та безробіття в країні у певний часовий період. Так, Кочура І. аналізувала відповідну ситуація станом на 2011 рік [3]. Богацька Н., Бондаренко О., Ярова Л., Кафлевська С., Лисюк О., Слюсар С., Марченко І. досліджували динаміку безробіття, протягом кількох років чи кількох десятків років [4, 5, 7, 8]. Вивченню таких специфічних аспектів обраної нами проблеми, як особливості незареєстрованого безробіття в Україні присвячені роботи Купець О. В. та Підперигора С., питання довготривалого безробіття розглядаються у працях Шекета Є., проблема тіньової зайнятості в дослідженнях Шаульської Л., Якимової Н. та ін. [10, 11, 12]. Неможливо заперечити, що безробіття чинить прямий вплив не лише на економічну сферу, але й на соціальну, чому присвячують свої роботи чимало вітчизняних науковців. Так, Транченко Л. розглядає безробіття як соціальну проблему ринкової економіки та виділяє низку спричинених ним негативних і позитивних наслідків [1].

Серед методів, що найчастіше використовуються для дослідження проблеми безробіття, лідирують статистичний, історичний та різні їхні комбінації [1-10, 12-13]. Застосування саме таких методів зумовлено специфікою профілю дослідників. Більшість учених, які вивчають проблеми безробіття сьогодні, – це економісти, які віддають перевагу «твердим» методам, роботі із статистичними даними тощо. Проте для того, щоб дослідити проблему тривалого безробіття в повній мірі, лише статистичного та історичного методів недостатньо. Виникає потреба у використанні арсеналу м'яких, власне соціологічних, методів для більш глибокого вивчення проблеми довготривалого безробіття.

Мета цієї статті – визначення причин довготривалого безробіття¹ та економічної неактивності громадян України, розробка практичних рекомендацій щодо їхнього подолання.

Виклад основного матеріалу. В рамках Місцевого партнерства зайнятості² в місті Херсон, яке здійснюється за підтримки Проекту МОП «Інклюзивний ринок праці для створення робочих місць в Україні», Херсонським відділенням Соціологічної асоціації України з липня по жовтень 2020 року було

¹ Згідно «Методики здійснення первинного та поглибленого профілювання осіб, які шукають роботу та зареєстрованих безробітних», затвердженої Наказом Міністерства соціальної політики України №1910 від 19.12.2018 до категорії «довготривалі безробітні» належать особи, які знаходяться на обліку у Центрі зайнятості шість місяців і більше

² Міське партнерство зайнятості – коаліція стейкхолдерів, діяльність якої спрямована на вирішення питань, що виникають на ринку праці.

проведено соціологічне дослідження «Причини довготривалого безробіття і неактивності населення та визначення ймовірних шляхів підвищення його економічної активності».

У ході дослідження було проведено кількісне опитування з офіційними довготривалими безробітними, а також серію глибинних інтерв'ю з офіційно зареєстрованими довготривалими безробітними та неформально зайнятими.

Генеральна сукупність кількісного опитування становить 3239 громадян³, які зареєстровані у Херсонському обласному центрі зайнятості. Обсяг вибірки – 344 респондента. Вибіркова похибка з ймовірністю 95% не перевищує 5,0% для відсотків, близьких до 50%, 4,4% для відсотків, близьких до 25%, і 3,0% для відсотків, близьких до 10%. За типом відбору респондентів вибірка квотна, застосовані статеві-вікові квоти.

В рамках дослідження були також проведені 14 глибинних інтерв'ю з офіційно довготривалими безробітними у м. Херсон, які стоять на обліку в ХОЦЗ (5 осіб) та з неформально зайнятими (9 осіб).

Серед опитаних довготривалих безробітних 64% жінок і 36% чоловіків.

Більшість опитаних офіційних довготривалих безробітних (58%) мають вищу освіту рівня бакалавр, спеціаліст або магістр. Довготривалими безробітними з вищою освітою порівняно частіше стають жінки й молодь, принаймні вони частіше стають на облік у Центрі зайнятості.

Таблиця 1.

Рівень освіти опитаних в залежності від статі й віку (% тих, хто відповів)

	СТАТЬ		ВІК		
	чоловіки	жінки	18-35	36-45	46+
Неповна середня	6	3	1	6	5
Загальна середня або середня спеціальна	47	32	26	30	53
Вища (бакалавр, магістр, спеціаліст)	47	65	73	64	42

Дослідження довело, що серед зареєстрованих довготривалих безробітних частка осіб з вищою освітою значно більша, ніж в середньому по Херсонській області (за даними Держкомстату станом на 2019 рік серед осіб старше 25 років в Херсонській області людей з освітнім рівнем не нижче бакалаврського налічувалося 25%).

Середній трудовий стаж офіційних довготривалих безробітних, що взяли участь у кількісному опитуванні, становить 16,2 роки. Реальний стаж довготривалих офіційних безробітних у місті Херсон з ймовірністю 95% знаходиться у діапазоні від 15,0 до 17,3 років. На основі цих даних можна стверджувати з ймовірністю 95%, що трудовий стаж офіційних довготривалих безробітних у місті Херсон знаходиться в діапазоні від 15,0 до 17,3 років. Половина опитаних має трудовий стаж у діапазоні від приблизно 7 до 25 років, дві третини – від 5 до 27 років. Обсяг трудового стажу не залежить від статі: чоловіки й жінки мають приблизно рівний стаж, який зростає з віком. Середній стаж тих, хто працював тільки офіційно, значно вищий за стаж тих, у кого були неофіційні роботи: відповідно, 20,2 років й 13,8 років.

Серед опитаних значна частина респондентів (близько 20%) вже має потрібний страховий стаж⁴ для виходу на пенсію. Це означає, що для цих опитаних страховий стаж не є головним мотивом реєстрації у Центрі зайнятості.

Переважає більшість опитаних (88%) до реєстрації у Херсонському міському центрі зайнятості працювала офіційно на державному підприємстві, установі та/ або на приватному підприємстві. Решта були працевлаштовані неофіційно, підробляли або не працювали (навчання, декретна відпустка тощо). В цілому досвід **офіційного працевлаштування** мають майже всі опитані (99%), причому 85% із них мали більше, ніж одне місце офіційного працевлаштування.

На момент опитування досвід **неофіційної роботи** протягом свого життя мали 62% опитаних довготривалих безробітних (найчастіше одне або два місця неофіційного працевлаштування або підробітку). Лише 37% тих, хто мав досвід офіційного працевлаштування, ніколи не підробляли або не працевлаштовувались неофіційно; решта у своєму житті працювали як офіційно, так і неофіційно. Можна припустити, що деякі з неофіційних видів зайнятості практикуються респондентами і під час знаходження на обліку в Центрі зайнятості, а цифри, що показують масштаб участі в тіньовій економіці, респондентами дещо занижувалися. Неофіційну роботу або підробіток будь-коли у своєму житті мали 62% офіційних

³ Дані Херсонського обласного центру зайнятості (ХОЦЗ) станом на 1 червня 2020 року.

⁴ Страховий стаж – це період, упродовж якого за особу страхувальником сплачено внески в сумі, не меншій за мінімальний страховий внесок. Раніше, до 2004 року, існувало поняття трудового стажу. Трудовий стаж – це період роботи, який підтверджується записами у трудовій книжці або інших документах. З 2004 року введено поняття страхового стажу, і він, на відміну від трудового, підтверджується сплаченими страховими внесками. Для виходу на пенсію у 2020 році після досягнення чоловіками 60 років та жінками 59 років 6 місяців (лише для жінок, народжених до 31 березня 1961 року) потрібен страховий стаж не менше 27 років. (Інформація з Сайту Пенсійного фонду України <https://www.pfu.gov.ua/>)

довготривалих безробітних; серед них 66% чоловіків і 58% жінок. Неофіційно працевлаштовуються частіше молоді люди: 71% проти 55-57% людей старше 35 років.

Офіційні довготривалі безробітні мають досить *різноманітні неофіційні місця роботи* або приробіток. Найчастіше це продавці на ринку або в магазині (цим вдвічі частіше займаються жінки), а також вантажники або робітники у сфері будівництва й ремонту осель (цим переважно займаються чоловіки молодого та середнього віку). Також переважно чоловічими роботами / приробітками без офіційного працевлаштування є сільськогосподарська праця, робота водіями й таксистами або робітниками, які ремонтують побутову техніку. Жінки порівняно частіше працюють офіціантками, доглядають за дітьми, літніми або хворими людьми, працюють операторами кол-центрів, надають косметичні послуги (перукар, манікюрниця тощо). На вибір підробітку певною мірою впливає вік опитаних. Молодь частіше працює в закладах громадського харчування, надає косметичні послуги, займається розповсюдженням листівок, розклейкою оголошень або заробляє інтернет-торгівлею.

Як зазначалось вище, 14 осіб, які взяли участь у глибинних інтерв'ю, – це офіційні довготривалі безробітні та неформально зайняті. П'ятеро інформантів були зареєстровані у Центрі зайнятості, двоє мали такий досвід у минулому, решта до ХОЦЗ не зверталась. Майже всі учасники інтерв'ю мали досвід офіційного працевлаштування. Серед них є ті, хто в минулому працював шкільними вчителями, робітниками промислових підприємств, водіями, баристами, охоронцями в закладах пенітенціарної системи, працівниками офісів та менеджерами, будівельниками, продавцями та консультантами тощо. Майже у кожного з опитаних є досвід неофіційної роботи або приробітку. Це дуже різні роботи, зокрема оператор кол-центру, кухар, офіціант, візажист, пакувальник продукції на підприємстві, фітнес-інструктор, продавець на ринку, двірник, будівельник, різноробочий, таксист, торговий представник, вантажник, розповсюдженець листівок тощо. Хтось працював неофіційно на сезонних роботах, наприклад збираючи сільськогосподарську продукцію у полі, або вожатим у дитячому таборі, спостерігачем на виборах. Ще одна царина неофіційної праці – заробіток в інтернеті, зокрема інтернет-продаж одягу або авторських витворів, копірайтинг, таргетинг, SMM, або така діяльність, як листування з іноземцями від шлюбних агентств чи вебкамінг⁵.

Хто такі безробітні? Таке питання ставилось учасникам глибинних інтерв'ю з метою з'ясувати, чи є розбіжності у визначенні свого статусу довготривалими безробітними, тобто тими, хто знаходиться на обліку Державного центру зайнятості, і неофіційними безробітними.

Довготривалі безробітні досить чітко визначають свій статус безробітного через **факт реєстрації у центрі зайнятості**. Цей стан може сприйматися як незвичний, або навпаки, якщо вже є досвід пошуку роботи через центр зайнятості. В цілому не так важливо, яку роботу втратила людина — офіційну чи ні. Якщо неофіційна робота дозволяє забезпечити себе і свою родину, безробітним така особа себе вважати навряд чи буде. Процитуємо наших респондентів⁶.

«Лично я попала под сокращение, и на данный момент у меня нет работы. Для меня это непривычное состояние, потому что я работала всегда. Без перерыва абсолютно стажа. Институт и работа, работа, работа» (жінка, 45 р., освіта вища).

Відсутність оплачуваної роботи є необхідною, але недостатньою ознакою статусу безробітного. Ті, хто працює на користь іншим, навіть якщо ця праця не вимірюється у грошовому еквіваленті, безробітними не вважаються:

«Эти люди могут быть заняты трудом, который не принято оплачивать, например, уход за родственниками, за детьми и так далее» (жінка, 30 р., освіта вища).

Тобто безробітні асоціюються з неробами, ледарями:

«Даже бомж, который собирает бутылки, он делает работу» (жінка, 30р., освіта вища).

Важливо зауважити, що безробітними, на думку деяких інформантів, можуть вважатися лише ті, хто прагне працювати, але не мають роботи:

«Если я до конца жизни сижу только на шее у мужа, не зарабатывая сама, и из его средств будет формироваться и моя пенсия тоже, я бы считала себя домохозяйкой. А поскольку у меня в планах есть зарабатывание денег, то, скорее всего, я безработная» (жінка, 45 р., освіта вища).

На відміну від довготривалих безробітних, неофіційні безробітні частіше не вважають себе безробітними, тому що відчують певну образливість такого визначення через деякі негативні конотації цього терміну. Безробітні в їхньому уявленні – це жебраки, яким буквально не вистачає коштів на їжу й необхідні речі. Або це утриманці, які не заробляють. Особі, яка десь підробляє, щось заробляє й не має

⁵ Робота в нелегальних інтернет-студіях, що надаються послуги переважно інтимного характеру.

⁶ Тут і далі цитати надаються мовою оригіналу.

підстави вважати себе жебраком або утриманцем, складно погодитись з самовизначенням «безробітний». Щодо власного стану, то краще, наприклад, просто вважати, що деякий час можна дозволити собі не працювати або працювати нерегулярно. Таким чином, статус безробітного визначається більшою мірою не тим, як людина себе відчуває, а тим, чи визнають, визначають цю людину безробітною інші. Тому облік на біржі праці, у центрі зайнятості стає кроком офіційного погодження зі статусом безробітного.

Учасники глибинних інтерв'ю також міркували щодо переваг і недоліків офіційної та неофіційної роботи. **Головними перевагами офіційної роботи на їхню думку є:**

– **збереження стажу:**

«Какое-то время назад я думала, что должна быть только официальная, чтобы не было перерыва в стаже» (жінка, 45 р., освіта вища).

«Для того, чтоб там тобі йшов стаж, для того, чтоб отримати якусь пенсію в кінці кінців» (жінка, 21 р., освіта середня);

Проте дехто з учасників не впевнений, що стаж, дійсно, є перевагою:

«Те же маникюрщицы, визажисты, они зарабатывают нормальные деньги — до тысячи долларов в месяц можно зарабатывать в Херсоне частным образом, но не будет стажа в книжке» (жінка, 45 р., освіта вища);

– **можливість заробити на пенсію:**

«Пенсия, какая-никакая, но всё равно отчисления идут» (жінка, 45 р., освіта вища).

Проте майже всі учасники глибинних інтерв'ю мають сумніви щодо можливості заробити на пенсію:

«Официальная работа нужна, чтобы я когда-то получила пенсию. Но в это я не очень верю. Я не очень верю, что мне когда-нибудь достанется хорошая пенсия» (жінка, 30 р., освіта вища).

«У мамы стаж просто вот такой! И работала, и высшее образование, а пенсия копеечная» (жінка, 45 р., освіта вища).

Важливо зауважити, що сумніваються молоді люди, у яких є час та можливість заробити на пенсію. Що казати про тих, хто вже сьогодні не має відповідного стажу й часу його отримати, тому й шансів отримувати пенсію майже немає:

«А что про пенсию думать? Её просто не будет» (жінка, 44 р., освіта вища).

– **соціальні гарантії:**

«В тебе є якийсь соцпакет, і це плюс» (жінка, 21 р., освіта середня).

«Якщо ви хворієте, то вам виплачуються больничні» (жінка, 22 р., освіта вища);

– **захищеність, дотримання трудових прав:**

«Ты хоть немножко как-то защищён государством. Хотя бы немножко. Я не говорю полностью, но хотя бы немножко ты защищён» (чоловік, 32 р., освіта середня);

«Ти захищений цим договором, що тебе, я так думаю, не кинуть, бо є договір і ти можеш якось це оскаржити» (жінка, 21 р., освіта середня).

Недоліки офіційної роботи. Офіційна робота часто асоціюється з низкою зарплатою й роботою на повний робочий день, ще й подекуди трапляються перепрацювання, але це залежить від конкретних місць роботи. Когось, наприклад, людей творчих професій, не завжди влаштовує фіксований графік – необхідність працювати від дзвінка до дзвінка:

«Для меня чёткий график – это не очень хорошо» (жінка, 45 р., освіта вища).

Головний недолік – це передусім невисокі зарплати:

«Официальные работы у нас, как правило, сейчас бюджетные. И зарплаты... У меня муж работал на железной дороге, пахал, извини меня. Да, 8 часов, пятидневка, служебный автобус, который недалеко от дома останавливался, но он пахал. И с премиями он получал около 5 тысяч! Ну это же не зарплата!» (жінка, 45 р., освіта вища).

Хтось також зауважує на такому явищі, пов'язаному з офіційною роботою, як бюрократизм:

«Ти не можеши вільно відпроситися, треба постійно проходити процедуру відпрашувань, якщо ти хворієш, то тобі треба больничний лист, що теж дуже складно. Дуже багато

документів... ну, в принципі дуже багато документації, і ти не можеш просто так на словах домовитись. Тобто ти повинна постійну якусь процедуру документації для того, щоб щось зробити» (жінка, 22 р., освіта вища).

Важлива тема, яка викликає дискусії (важко сказати, вважати це недоліком чи перевагою), – це **прозорість сплати податків**. Дехто скаржиться на великі відрахування від зарплати, розбіжності між «чистими» й «брудними» грошима:

«Да, вот я как токарь, да, вот я там наточил деталей там на 7000, грубо говоря, да. Мне начислено 7000. А теперь мне начинается: отдай туда, отдай туда, отдай туда, отдай туда и в результате я получаю 5000» (чоловік, 45 р., освіта середня).

Але й багато тих, хто підтримує іншу позицію:

«Мы живём в этой стране, а страну нужно за что-то содержать, правильно? С неба ничего не падает. Поэтому работать и получать зарплату в конверте — да, класно. Но с другой стороны, внутренний протест: А как же налоги?» (жінка, 45 р., освіта вища).

Головною **перевагою неофіційної роботи** є можливість більше заробляти. Часто заробіток безпосередньо залежить від витраченого часу або обсягу виконаної роботи, це мотивує робітника працювати більше. Відсутні великі відрахування:

«Живые деньги. Мне сказали, что я получаю столько, я столько и получил» (чоловік, 45 р., освіта середня).

Часто неофіційна робота передбачає гнучкий або вільний робочий графік:

«График, який можна скласти відповідно до мети, тобто більш вільний графік, ніж на офіційній роботі» (жінка, 22 р., освіта вища).

Відсутність бюрократизму у вирішенні робочих питань:

«Я могу домовиться, ну, тобто, легко домовиться за те, що мені там треба кудись піти. Тобто я могу сказати це на словах, без оформлення документів, я могу домовиться, якщо мені треба кудись піти. Тобто не обов'язково якась дуже важлива причина, просто так то і так то» (жінка, 22 р., освіта вища).

На думку наших респондентів, неофіційний характер роботи пов'язаний з меншою кількістю обмежень і відповідальності:

«Для молоді зараз, я вважаю так, судячи з моїх знайомих, більш приваблива робота неофіційна, ніж офіційна, бо неофіційна робота не вимагає від тебе якоїсь дуже сильної відповідальності. Ти попрацював, тобі щось не сподобалось — ти пішов. Да, ти не захищений, тобі можуть не заплатити, але ти вільний, можеш піти, коли хочеш. І думаю, це там якось приваблює» (жінка, 21 р., освіта середня).

Серед **недоліків неофіційної роботи** учасники інтерв'ю насамперед називають відсутність фіксованої заробітної плати:

«Постійні переживання з цього приводу, що от я простою і ніхто в мене нічого не купить і це все було дарма, то да такі переживання були» (жінка, 22 р., освіта вища);

«Тебе платят мало, но ты ничего не можешь сказать. У тебя нет никакой защиты. А кому ты пожалуешься?» (жінка, 22 р., освіта вища).

Існують ризики не отримати зарплату взагалі й не мати змоги себе захистити:

«Месяц-два поработал, без оплаты остался и пошёл дальше. И такая система у них есть. Это нормальная сейчас практика в торговле... И если ты неофициально работаешь, ты никому ничего не скажешь на это» (чоловік, 32 р., освіта середня).

На неофіційній роботі часто відсутні соціальні гарантії:

«Больничные никем не оплачиваются» (жінка, 45 р., освіта вища).

Ті, хто працює неофіційно, почуваються менш захищеними. Не неофіційній роботі також можлива понаднормова праця:

«И работа очень часто может быть ненормированной. То есть не 8 часов рабочий день» (жінка, 45 р., освіта вища).

Деякі неофіційні роботи не передбачають якісь перспективи професійного розвитку, кар'єрного зростання. Загалом часто можна було зустріти ставлення до неофіційної роботи як до чогось тимчасового, несерйозного, лише підробітку:

«Не можна працювати офіціантом постійно» (жінка, 22 р., освіта вища).

Вибираючи нову роботу, важливо врахувати все: і умови праці, і умови трудової винагороди, а також зручність графіку, перспективи розвитку тощо. Усе це в тій чи іншій мірі важливо. Але, якщо робити акцент на найбільш важливих критеріях вибору нової роботи для переважної більшості опитаних довготривалих безробітних, то це такі критерії, як рівень оплати праці, соціальні гарантії, цікавість роботи, офіційний характер працевлаштування, що, у свою чергу, пов'язано із збереженням трудового стажу заради майбутньої пенсії.

* Медична страховка, оплата послуг мобільного зв'язку, службовий транспорт тощо

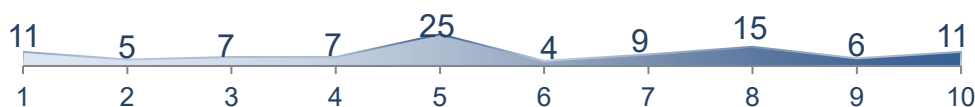
Рисунок 1. Розподіл відповідей на питання: «Наскільки особисто для Вас при виборі місця роботи важливі такі речі?» (N=344), %

Якщо обирати між стабільною роботою, нехай навіть з не дуже великим доходом, та високооплачуваною роботою, яку легко втратити, більша частина довготривалих безробітних вагається з вибором, але для решти другий варіант більш привабливий. Якщо вибирати – працювати за фахом, навіть якщо дохід буде невеликим, або працювати будь-де і багато заробляти, то респонденти переважно вибирали другий варіант. Тобто високий зарібок переважає всі інші критерії вибору роботи: і стабільність, і відданість своїй спеціальності.

Вибір між офіційною роботою і гарантованою пенсією та неофіційним працевлаштуванням найбільш неоднозначний. Думки опитаних розподілились майже навіпіл, незважаючи на те, що неофіційна робота, як правило, дозволяє більше заробляти. Люди не впевнені, що навіть за таких умов вони зможуть самостійно накопичувати на старість. Тому фактор збереження трудового стажу заради майбутньої пенсії залишається досить важливим у виборі нової роботи.

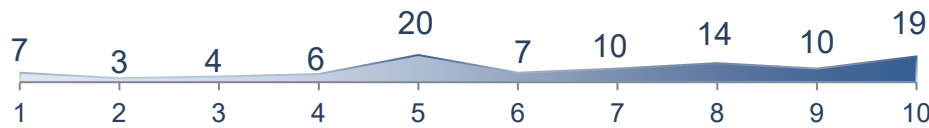
Краще стабільна робота, нехай навіть з не дуже великим доходом

Краще багато заробляти, навіть якщо існує ризик втратити цю роботу

Краще працювати за фахом, навіть якщо дохід буде невеликим

Не важливо, де і ким працювати, головне — багато заробляти

Офіційна робота гарантує пенсію, навіть якщо вона невелика

Краще працювати неофіційно, і накопичувати на старість самостійно

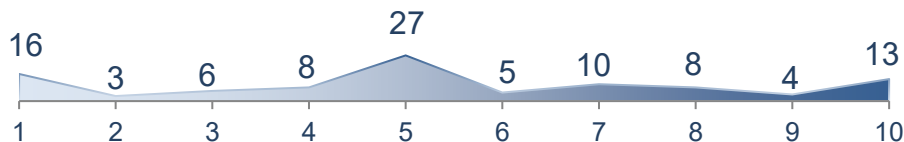
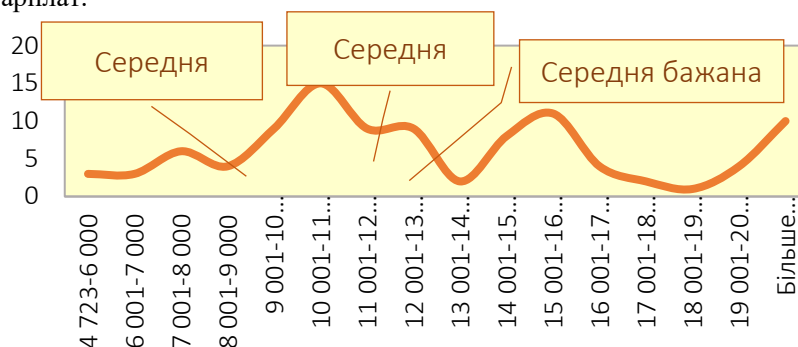

Рисунок 2. Розподіл відповідей на питання: «Зробіть позначку на 10-бальних шкалах, де «1» означає, що ви повністю згодні з твердженням зліва, «10» означає, що ви повністю погоджуєтесь із твердженням праворуч, а якщо ваша думка десь посередині, виберіть будь-яке число між ними» (N=344), %

Середня заробітна плата, на яку розраховують опитані, які стоять на обліку в Центрі зайнятості, становить 12-13 тисяч гривень, модальне значення (називалось найчастіше) — 10-11 тисяч гривень, половина опитаних готова працювати за умови місячної плати від 10 до 16 тисяч гривень. Мова, звісно, йде про обсяг бажаних зарплат.

* Середня зарплата в Україні й Херсонській області за даними Держкомстату червня 2020 року

Рисунок 3. Розподіл відповідей на питання: «Якою має бути ваша середня зарплата, щоб робота мала сенс?» (N=344), %*

Існують різні обставини або обмеження, що заважають знайти нову роботу. Так, 70% довготривалих безробітних зізналися, що стикаються з такими обставинами або обмеженнями. Найчастіше це вік здобувача нової роботи. Мається на увазі проблема людей переважно старшого віку, які отримують численні відмови роботодавців саме з цієї причини. З такими ситуаціями стикались 61% тих, кому більше 45 років. Зазвичай такі дискримінуючі умови містяться вже в текстах оголошень про вакансії. Наступним поширеним обмеженням є брак досвіду роботи у певній сфері, і це є проблемою більш молодих здобувачів (до 35 років). З приводу інших поширених проблем літні люди частіше називають стан свого здоров'я, більш молоді й переважно жінки – поєднання роботи з доглядом за маленькими дітьми.

Учасники глибинних інтерв'ю також розповідали про певні обмеження, які заважають їм успішно працевлаштовуватись. У деяких випадках роботу треба поєднувати з вихованням дитини, і це ускладнює пошук роботи:

«Мне нужна такая работа, которая если дочка заболит, я смогла спокойно уйти с работы на больничный» (жінка, 26 р., освіта вища).

Інша ситуація обмеження була пов'язана з обов'язком доглядати за хворими літніми родичами, які у побуті не можуть впоратись самі. Учасники інтерв'ю скаржились також на брак професійних знань у певній царині, а також на брак впевненості в собі, тобто мова йшла про існування певних психологічних бар'єрів:

«У меня были достаточно токсичные родители, которые всегда говорили: "Зачем это ты делаешь, всё равно не получится!"» (жінка, 45 р., освіта вища).

Головними причинами звернення до Херсонського міського центру зайнятості, за результатами масового опитування громадян, які зареєстровані в ХМЦЗ, є, по-перше, сподівання знайти роботу, працевлаштуватися, по-друге, збереження трудового стажу і, по-третє, отримання соціальних виплат. Саме в такому порядку за пріоритетом опитані розташували ці причини. Також частина зареєстрованих у Центрі зайнятості громадян сподівається отримати корисні консультації або використати можливості, які надає Центр зайнятості для перекваліфікації, але мало хто звертається до ХМЦЗ перш за все для цього.

Таблиця 2.

Обставини або обмеження, що заважають працевлаштуватися, в залежності від віку та статі (N=344), %*

	СТАТЬ		ВІК		
	чолові	жінки	18-35	36-45	46+
Вік	25	30	4	11	61
Брак досвіду роботи у певній сфері	17	18	23	21	10
Наявність неповнолітніх дітей	7	20	20	24	6
Стан Вашого здоров'я	12	14	6	5	26
Брак освіти	10	13	15	10	10
Наявність літніх людей у сім'ї, які потребують догляду	4	9	5	3	11
Інвалідність	6	1	2	2	4
Наявність хворих людей у сім'ї, які потребують	3	4	2	2	5
Інше	5	4	6	5	2
Жодних обмежень не існує	38	26	41	42	14

* У цьому питанні респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді, тому сума всіх відповідей перевищує 100%

Для когось важливим чинником реєстрації у Центрі зайнятості є отримання допомоги по безробіттю:

«Сказали, платят пособие. Узнала, да, действительно, 70% от зарплаты. Лучшее, чем ничего, для поддержания штанов, скажем так» (жінка, 45 р., освіта вища).

Ще одна причина, але про яку згадують не часто, — це можливість за допомогою Центра зайнятості пройти перекваліфікацію задля отримання нової професії:

«У них курсы различные. Пройдя эти курсы, я могу пойти в что-то новое для себя, например, парикмахер, косметолог, визажист, кухар. Это то, чем реально можно зарабатывать деньги. Если я эти курсы закончу, а такие курсы есть, и в принципе предоставляет обучение бесплатно Центр занятости, возможно, это будет дальнейший мой путь» (жінка, 45 р., освіта вища).

Таким чином, **головні причини звернення до Центру зайнятості** такі:

- сподівання або розрахунок знайти нову роботу, але шанси на це, за оцінками інформантів, досить різні й залежать від напрямку освіти, фаху, зарплатних очікувань і минулого досвіду звернень до центрів зайнятості. Вважається, що значно легше знайти роботу за робочими спеціальностями на не дуже велику зарплату;
- можливість отримання виплат допомоги по безробіттю. Хтось з інформантів вже отримує таку допомогу, а дехто ні й вважає, що виконати всі зобов'язання для отримання допомоги майже нереально, тому що якусь роботу Центр все одно запропонує;
- можливість перекваліфікації, навчання на базі Центру зайнятості з метою опанування новою професією.

Отже, здійснене нами дослідження дозволило дійти таких **висновків**:

Виявлені причини довготривалого безробіття, можна поділити на три групи. До першої можна віднести ситуацію, яка склалася на українському та світовому ринку праці, до другої – внутрішньополітичну ситуацію в Україні, до третьої – соціальні, економічні, культурні та психологічні особливості довготривалих безробітних, незадекларованих працівників (прекаріїв) та економічно неактивного населення.

Перша група причин впливає довготривале безробіття та економічну неактивність населення опосередковано. Наявність серед громадян України значної кількості трудових мігрантів, які працюють в

інших країнах, працівників міжнародних компаній, високооплачуваних фрілансерів створює умови для підтримки утриманців у сім'ях, у тому числі у працездатному віці. Класичний приклад – дружина моряка, чоловік якої, маючи високу за українськими мірками заплату (до декількох тисяч доларів на місяць), забезпечує її і всю сім'ю всім необхідним. Зазначимо, що ця модель є соціально схвалюваною.

Друга група створює як об'єктивні, так і суб'єктивні умови для підтримки довготривалого безробіття населення. Внутрішньополітична та економічна ситуація в Україні виступає в якості демотиватора для економічної активності, що особливо шкодить офіційному працевлаштуванню робочої сили. Низький рівень зарплат та стрімкі зміни на ринку праці (зниження попиту на низку спеціальностей, зокрема інженерно-технічних) низький рівень пенсії та її незначна диференціація, висока частка тіньової економіки, недоліки у податковій сфері – це найбільш значущі причини для відмови від працевлаштування, особливо офіційного, або його відтермінування.

Серед соціально-економічних причин довготривалого безробіття було виявлено такі: завищені очікування щодо розміру зарплати та умов праці (зручність графіку, цікавість роботи, можливість кар'єрного росту тощо); позитивний досвід роботи в тішовій економіці, в тому числі пов'язаної з підробітком в інтернеті; недостатня розвинутість соціальної інфраструктури, що забезпечує можливість працевлаштування жінок (недостатня кількість дитячих садків, медичних закладів, соціального супроводу).

До культурних причин актуалізації аналізованого нами феномену можна віднести низький рівень правової культури довготривалих безробітних, незнання ними базових принципів трудового законодавства, брак досвіду формальної комунікації з державними установами та приватними працедавцями, упереджене ставлення до державних інституцій, зокрема центрів зайнятості.

Для значної частини довготривалих безробітних офіційне працевлаштування асоціюється з пониженням їхнього соціального статусу (офіційна робота, зокрема та, що пропонується в центрах зайнятості, часто низькооплачувана і неprestижна) і зниженням персональної мобільності (треба працювати на території організації, як мінімум, 40 годин на тиждень).

З боку здобувачів роботи однією з причин довготривалого безробіття є перевантаженість ринку праці особами з вищою освітою, висококваліфікованими спеціалістами та здобувачами з завищеними амбіціями.

З боку роботодавців ситуація з низьким попитом на вакансії, які пропонуються в центрах зайнятості, обтяжується тим, що роботодавці часто виставляють на ринок праці мало атракційні вакансії.

Статус офіційних довготривалих безробітних значною мірою не відповідає їхньому реальному статусу, оскільки більшість із них економічно достатньо активні (працюють неофіційно, задіяні у економіці, включені в широке коло економічних активностей, частину з яких не ідентифікують як власне економічні). Тобто проблема включення (повернення) офіційних довготривалих безробітних в економічне життя має бути переформатована або у проблему легалізації їхньої неофіційної економічної активності (це пріоритет), або у проблему правомірності надання центрами зайнятості послуг таким особам.

Причини нехтування легалізацією своєї економічної активності довготривалими безробітними (реєстрацією бізнесу, офіційним працевлаштуванням) носять, скоріше, загальнодержавний характер через загальну недовіру до державних інституцій, що мають відношення до оподаткування, встановлення мінімальної заробітної плати, контролю трудових відносин, а також через критичне ставлення до реформування пенсійного законодавства, внаслідок чого офіційне працевлаштування втрачає свою привабливість, особливо серед молоді. Для більшості молодих людей (особливо для чоловіків) до 30-ти років врегульована економічна діяльність взагалі не є цінністю. Її переваги практично не актуалізовані.

Ідентифікація себе як "безробітний" спостерігається лише у офіційних довготривалих безробітних. У осіб, які працюють неофіційно, незадекларована зайнятість, особливо якщо вона дозволяє забезпечити себе і свою родину, призводить до того, що така особа не вважає себе безробітним.

За сукупністю мотивів, що спонукали людину звернутися до Центру зайнятості, з'ясовано, що Центр зайнятості має переважно інструментальну, а не термінальну цінність, тобто до нього звертаються через низку другорядних мотивів (збереження трудового стажу чи отримання соціальних виплат), які «витискають» мотив працевлаштування на другий, третій тощо план.

У більшості довготривалих безробітних фіксуються завищені очікування щодо заробітної плати, які перевищують не тільки середню зарплату в Херсонській області (на 500–1500 гривень), але й середню зарплату в Україні на 3000–4000 гривень. При цьому заробітна плата виступає в якості головного фактору при виборі місця роботи.

Бізнес в інтернеті (торгівля, надання послуг, реалізація власної продукції) стає тією формою економічної активності, яка має значний потенціал як з точки зору підвищення економічної активності громадян, так і можливостей її легалізації. Існує великий попит на інформацію та освітні послуги, що можуть сприяти успішному просуванню особистих ініціатив на ринку інтернет-послуг. Причому цю зацікавленість виявлено не тільки серед молоді, а й серед людей середнього віку, особливо серед жінок.

Попри високий освітній ценз більшість опитаних (як довготривалих офіційних безробітних, так і економічно неактивних осіб) характеризуються низьким рівнем правової культури. Вони практично не цікавляться правами у сфері праці. Як з'ясувалося, довготривалі безробітні досить толерантно ставляться до порушень своїх прав у трудовій сфері, вважаючи їх нормою.

За результатами здійсненого нами дослідження було сформульовано *рекомендації щодо роботи з довготривалими безробітними*. Вони перш за все стосуються необхідності проведення фахових консультацій довготривалих безробітних щодо їхньої адаптації до вимог ринку праці та потреби у навчанні впродовж життя та перенавчанні, а також консультацій психологів для осіб, які сприймають пониження статусу (низхідну вертикальну мобільність) під час працевлаштування як психологічну проблему.

Потребує суттєвого розширення інформування зазначеної категорії населення про реальну ситуацію на ринку праці, розповсюдження економічної аналітики з наданням інформації про середню зарплату по регіонах України, найбільш затребувані професії, механізм нарахування пенсій тощо, а також інформаційних кампаній з питань важливості офіційного працевлаштування, що потребує кооперації з Державною службою України з питань праці.

Необхідно активізувати роботу в закладах освіти з молоддю, що навчається, у напрямку формування у неї прихильності до задекларованих трудових відносин як попередження неформальної зайнятості та прекарності, підвищення правової культури молоді у сфері праці.

Список літератури

1. Транченко Л. В. Безробіття як соціальна проблема ринкового суспільства / Л. В. Транченко // Економіка та держава. 2012. № 4. С. 12–15. URL: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=1771&i=2>
2. Купець О. В. Довготривале безробіття в Україні: методологія оцінки та регулювання: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.07 / О.В. Купець; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. К., 2008. 20 с.
3. Кочума І. Ю. Стан зайнятості та безробіття в Україні на сучасному етапі // Фінансовий простір. 2011. № 3. С. 119–126.
4. Богацька Н. М., Бондаренко О. А. Соціально-економічний аналіз безробіття та зайнятості на ринку праці в Україні. Молодий вчений. 2019. № 11(75). С. 450–454.
5. Ярова Л. Г. Аналіз рівня безробіття в Україні та напрямки його подолання // Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. № 4. С. 752–755.
6. Лисюк О. С., Кафлевська С. Г. Безробіття як соціально-економічна проблема населення України // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. №4 (70). 2012. С.48–53.
7. Слюсар С. Т. Аналіз рівня безробіття в Україні: проблеми і шляхи його подолання // Економіка АПК. 2018. № 5 С. 85-92
8. Марченко І. С. Довготривале безробіття в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2013. № 2. С. 224–233.
9. Купець О. В. Безробіття в умовах реформування економіки // Наукові записки НаУКМА. Серія: Економічні науки. 2009. Т. 18. С. 31–37.
10. Купець О. В. Підперигора С. Р. Особливості незареєстрованого безробіття в Україні / О. В. Підперигора С. Р. Купець // Наукові записки НаУКМА. Економічні науки. 2012. Т. 133. С. 89–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAe_2012_133_20
11. Шекета Є. Ю. Сутність довготривалого безробіття та основні теоретико-методологічні підходи до його оцінки // Економіка и управление. 2013. №3. С. 161–165.
12. Шаульська Л., Якимова Н. Проблема тіньової зайнятості в контексті структурних трансформацій ринку праці // Схід. 2017. № 2. С. 28–35.
13. Зайцева І. С. Задорожко Г. Р. Проблеми зайнятості та безробіття в Україні та країнах Європейського Союзу // Управління розвитком. 2016. № 2 (184). С. 125–130.

ДОЛГОВРЕМЕННАЯ БЕЗРАБОТИЦА И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НЕАКТИВНОСТЬ В УКРАИНЕ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Гоманюк Николай – доцент кафедры географии и экологии Херсонского государственного университета, ул. Университетская, 27, г. Херсон, 73000, Украина, e-mail: gomanuk@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9625-1968>

Даниленко Игорь – старший преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, площадь Свободы 6, г. Харьков, 61022, Харьков e-mail: dani_jenko@ukr.net ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5811-6071>

Маркелюк Анастасия – член Херсонского областного отделения Социологической ассоциации Украины, Бериславское шоссе, 24, корп. 1, ком. 313, 73000, Херсон, Украина, e-mail: nmarkelyuk@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>

В статье рассматриваются причины и социальные последствия долгосрочной безработицы в Украине. Подчеркивается, что, по результатам глубинных интервью и массового опроса, причины долгосрочной безработицы в Украине можно разделить на три группы. К первой можно отнести ситуацию, сложившуюся на мировом рынке труда, ко второй – ситуацию в Украине, к третьей – социальные и психологические особенности долгосрочных безработных. Первая группа причин влияет на причины длительной безработицы и экономической неактивности косвенно. Значительное количество трудовых мигрантов и

высокооплачиваемых фрилансеров среди граждан Украины создает условия для поддержания долговременной безработицы среди членов их семей. Низкий уровень зарплат и стремительные изменения на рынке труда (снижение спроса на ряд специальностей – инженерно-технических работников, например), низкий уровень пенсии и низкая их дифференциация, высокая доля теневой экономики, недостатки в налоговой сфере – наиболее выраженные причины второй группы для отказа от трудоустройства, особенно официального, или его отсрочки. Среди социально-экономических причин долговременной безработицы (третья группа) можно выделить следующие: завышенные ожидания по зарплате и условиям труда, положительный опыт работы в теневой экономике, недостаточная развитость инфраструктуры, которая обеспечивает возможность трудоустройства женщин. Среди культурных причин можно выделить незнание базовых принципов трудового законодательства, нехватку опыта формальной коммуникации с работодателями, предвзятое отношение к государственным институтам. Для значительной части долгосрочных безработных официальное трудоустройство ассоциируется с понижением их социального статуса. Также установлено, что статус официальных долгосрочных безработных в значительной степени не соответствует их реальному статусу — большинство экономически достаточно активны. Делается вывод, что проблема включения большинства официальных долгосрочных безработных в экономическую жизнь должна быть переформатирована в проблему легализации их неофициальной экономической активности.

Ключевые слова: долгосрочная безработица, экономическая неактивность, теневая экономика, Украина

References:

1. Tatarchenko, L. V. (2012) 'Unemployment in Ukraine as a social problem of market society' *Ekonomika ta derzhava* 4, pp. 12-15. Available at: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=1771&i=2> [in Ukrainian]
2. Kupets, O. V. (2008) Long-term unemployment in Ukraine: methodology of estimation and regulation. Abstract of dissertation for the candidate of Economic Sciences scientific degree in specialty 08.00.07. Demography, Labor Economics, Social Economics and Policy. Kyiv: Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine [in Ukrainian]
3. Kochuma, I. (2011) 'The Present State of Employment and Unemployment in Ukraine', *Financial Space*, (3 (3)), pp. 119-126. Available at: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/index.php/fp/article/view/65> [in Ukrainian]
4. Bogatska, N. & Bondarenko, O. (2019) 'Socio-economic analysis of unemployment and employment in the labor market in Ukraine' *Young scientist* 11(75), pp. 450-454 DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-98>
5. Yarova, L. (2015) 'Analysis of the level of unemployment in Ukraine and directions of its negotiation' *Global and National Problems of Economy*, 4, pp. 752-755 [in Ukrainian]
6. Lysiuk, O. S. & Kaflevska, S. H. (2012) 'Unemployment as a socio-economic problem of the population of Ukraine' *Collection of scientific works of VNAU. Series: Economic Sciences*. 4 (70), pp. 48-53.
7. Sliusar, S. T. (2018) 'Analysis of unemployment level in Ukraine: problems and ways of its solving' *The Economy of Agro-Industrial Complex "International Scientific and Production Journal*, 5, pp. 85-92 [in Ukrainian]
8. Marchenko, I. S. (2013) Long-term unemployment in Ukraine// *Demography and social economy*, 2, pp. 224-233 [in Ukrainian]
9. Kupets, O. (2009) 'Unemployment in the conditions of economic reform' *Naukovi zapisky NaUKMA. Series: Economic Sciences*, 18, pp. 31-37 [in Ukrainian]
10. Kupets, O. & Pidperyygora, S. (2012) 'Characteristics of unregistered unemployment in Ukraine' *Naukovi zapisky NaUKMA. Series: Economic Sciences*, 133, pp. 89-94. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAe_2012_133_20 [in Ukrainian]
11. Sheketa, E. (2013) 'The essence of long-term unemployment and the main theoretical and methodological approaches to its assessment' *Economy and management*, 3, pp. 161-165 [in Ukrainian]
12. Shaulska, L. & Yakymova N. (2017) 'Problem of shadow employment in the context of the labour market structural transformation' *Skhid. Economical Science*, 2, pp. 28-35 [in Ukrainian]
13. Zaitseva, I. & Zadorozhko, H. (2016) The problems of employment and unemployment in Ukraine and countries of the European union // *Development management*, 2 (184), pp. 125-130[in Ukrainian]

Отримано 31.05.2021